

Захистити минуле — щоб зберегти майбутнє (замість передмови)

Олександра Іванова

Аспірант кафедри археології, Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
e-mail: olexandra.ivanova00@gmail.com, ORCID: 0009-0007-7848-3419.

Павло Шидловський

Канд. істор. наук, доцент, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська 60, Київ 01033, Україна
e-mail: prehist@knu.ua, ORCID: 0000-0001-6771-812X.

Шановний читачу! Ви тримаєте в руках черговий номер щорічника VITA ANTIQUA, видання якого супроводжується трагічними, але водночас, знаковими та потужними подіями в житті нашої країни. Українське суспільство переживає один із найскладніших моментів свого історичного розвитку — жорстоку та неспровоковану агресію російської федерації на наші мирні міста і села, яка для нашого народу стала боротьбою за дійсну свободу та незалежність. Війни в усьому світі завжди мають однакові наслідки, не винятком стала і російсько-українська війна: вони призводять до жахливих жертв серед мирного населення, масового переміщення, порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. Одним із проявів таких порушень є знищення культурної спадщини адже під час війни спадщина стає одним із найуразливіших сегментів суспільного буття.

Враховуючи, що війна в Україні відбувається з 2014 року, знищені чи пошкоджені пам'ятки налічуються тисячами, особливо в Донецькій і Луганській областях та у Криму. А відколи Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну в лютому 2022 року, кількість пошкоджених та зруйнованих пам'яток та археологічних об'єктів почала зростати по всій країні.

Найбільшими втратами для української спадщини стало розграбування музейних колекцій, що опинились на окупованих територіях. Непоправні збитки стали наслідком відсутності розроблених алгоритмів захисту музейних колекцій від бомбардувань та евакуації колекцій з прифронтових територій. Не було розроблено дієвих механізмів евакуації,

відсутні чіткі інструкції, матеріали та організаційне забезпечення рятувальних дій по відношенню до музейних фондів. Ця проблема не вирішена навіть дотепер, не зважаючи на постійно змінну лінію фронту на півдні та сході нашої держави.

Серед найбільш відомих розграбованих та знищених музеїв — зібрання з Херсону, Мелітополя та Маріуполя. Колекції Херсонського краєзнавчого музею, разом з іншими музеями міста було планомірно вивезено до окупованого Криму, що засвідчило масштабну крадіжку росіянами нашого спадку. Мелітопольський краєзнавчий музей відзначався наявністю яскравої колекції скіфського золота, сліди якого наразі втрачені. Маріупольський музей зберігав унікальні археологічні колекції, серед яких, наприклад, відзначалось зібрання з розкопок Маріупольського неолітичного могильника відомого українського археолога Миколи Макаренка. Сам музей значно постраждав внаслідок боїв, що велись у місті, а ті експонати, що вціліли були розграбовані окупантами — повідомляється, що рештки перевезено до окупованого Донецька. Таке ставлення окупантів до культурної спадщини є цілком прогнозованим, адже мета російської війни в Україні не тільки у захопленні нашої території та підкоренні людей, однак у руйнуванні української ідентичності, історії та суспільної пам'яті. У цих умовах, об'єкти культурної спадщини стають особливими мішенями для ворога.

Ще однією проблемою у захисті археологічної спадщини під час війни, полягає у тому, що охорона, фіксація пошкоджень, відбудова спрямована в основному на «видимі» об'єкти спадщини, такі як архітек-

турні пам'ятки, релігійні будівлі та об'єкти монументального мистецтва. Разом з тим, наслідки бойових дій виявляються особливо нищівними для об'єктів археологічної спадщини з огляду на їх невідновлюваність, нерозривний зв'язок цих об'єктів з ландшафтом та екологічним середовищем, а також тим, що більшість археологічних пам'яток знаходиться у «прихованому» стані. Унаслідок військових дій, зазнали пошкоджень тисячі археологічних пам'яток, які перебували у процесі дослідження або ще навіть не були відкритими.

Безумовно, що жорстока агресія рф негативно вплинула на проведення археологічних досліджень. В першу чергу це стосується польових робіт — переважна більшість археологічних досліджень в країні загалом було призупинено. Априорі це стосується окупованих ворогом територій, де взагалі не може бути і мови про проведення будь-яких робіт, з причин загроз життю та відсутністю умов для виконання необхідних для дослідницької діяльності вимог. На деокупованих територіях (Київська, Житомирська, Чернігівська, Харківська та Херсонська області) проведення польових досліджень стикається з низкою ускладнень, серед яких основні — безпосередній ризик життю та питання доступу до археологічних пам'яток. Часто такий доступ сильно обмежено, або взагалі заборонений у зв'язку з наявністю сучасних воєнних об'єктів на цих територіях. Ці ж проблеми, разом з загрозою артилерійських та ракетних обстрілів становлять труднощі у проведенні робіт у прифронтових районах Харківської, Херсонської та Миколаївської областей та у прикордонних регіонах Чернігівської та Сумської областей.

З іншого боку, не зважаючи на загальне зниження кількості польових археологічних досліджень в Україні, ми можемо спостерігати зміну у тематиці археологічних досліджень. Війна вимагає від нас вирішення першочергових завдань по збереженню та моніторингу руйнацій археологічної спадщини. Академічні дослідження та проекти, що мають на меті розв'язання суто наукових проблем поступаються місцем більш нагальним питанням захисту культурного середовища загалом та археологічної спадщини зокрема. Так, влітку 2022 в Інституті археології НАН України було створено Моніторингову археологічну експедицію, завданням якої стала фіксація втрат археологічної спадщини внаслідок воєнної агресії з боку РФ.

Моніторинг стану об'єктів археологічної спадщини зустрічає певні труднощі у зв'язку з тим, що переважна більшість пам'яток — поселення, стоянки, ґрунтові могильники — існують у «непроявленому стані», і визначення ступеню пошкоджень вимагає проведення спеціальних досліджень. Саме через це переважна більшість археологічних об'єктів не занесена до переліків пам'яток культурної спадщини, а до територій не застосовується необхідний комплекс пам'яткоохоронних заходів.

У цих умовах, представники декількох наукових, освітніх та музейних організацій створили ініціативну Групу моніторингу археологічних ландшафтів, куди входять практикуючі археологи та пам'яткознавці. До діяльності Групи долучились представники Інституту археології НАН України, Українського державного інституту культурної спадщини МКІП України, Історич-

ного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного музею історії України та низки громадських організацій. Одним із основних фокусів робіт нашої ініціативи — проведення моніторингових робіт на деокупованих територіях Київської та Чернігівської областей.

Охорона археологічної спадщини перебуває у стані кризи через низку факторів, однак основним є відсутність документації на переважну більшість об'єктів археології, що не надає цим територіям статусу пам'яток. Такий стан створює додаткові проблеми для доступу до археологічних територій під час моніторингу та применшує кількість втрат, завданих загарбниками, на офіційному рівні. Кризовий стан у системі обліку археологічної спадщини та наявна необхідність фіксації збитків у сфері археології під час війни дозволяє по-новому перезапустити систему обліку пам'яток на сучасному рівні та з використанням зарубіжного досвіду.

Ці роботи передбачають не тільки виявлення зруйнованих ділянок на пам'ятках та перевірка стану пам'яток, що були під окупацією, але і занесення метаданих у базу з детальним картографуванням меж пам'яток, що дасть можливість створення необхідної документації і внесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Одним з найважливіших завдань, яке можна виокремити наразі для пам'яткоохоронців є інформування суспільства та надання розголосу руйнуванню спадщини. Адже саме суспільство є рушієм змін, яке може

привернути більше уваги держави, іноземних інституцій та донорів до даної проблематики. Тому нашим завданням є якісне та масштабне поширення інформації про загрози об'єктам культурної спадщини в час війни, розкрадання музеїв, незаконні “розкопки” на окупаних територіях. Видання *Vita Antiqua*, яке ви зараз тримаєте у руках, теж ставить перед собою завдання донести цю інформацію до якомога більшої кількості читачів, аби ми разом відстоювали нашу спадщину.

Учасники Центру палеоетнологічних досліджень активно взаємодіють в галузі збереження пам'яток з іншими державними та громадськими організаціями у сфері охорони культурної спадщини. Серед завдань Центру, згідно зі Статутом, визначено сприяння практичному здійсненню програм і проектів, спрямованих на охорону, дослідження, використання та реставрацію пам'яток та об'єктів археологічного спадку України, особливо тих, яким загрожує знищення під впливом природних чи антропогенних факторів; сприяння збереженню і музеєфікації об'єктів археології. Ще до масштабної агресії 24 лютого 2022 р. Центр спільно з Кафедрою археології та музеєзнавства виступив ініціатором та організатором низки заходів, присвячених збереженню культурного спадку України, серед яких слід назвати Круглий стіл «Культурна спадщина України: дослідження, музеєфікація, охорона та збереження» (Київ, 2016, <http://surl.li/ltigi>), та Міжнародної наукової конференції «Археологія та музеєзнавство в системі освіти і науки» (Київ, 2019, <http://vovkcenter.org.ua/uk/2019/11/18/2019-conf/>).

В кінці листопада — на початку грудня 2022 р. Центр палеоетнологічних досліджень, спільно з Історичним факультетом КНУ імені Т. Шевченка виступив співорганізатором Науково-практичного семінару «Охорона та збереження археологічної спадщини України», який зібрав спеціалістів з низки наукових, музейних та освітніх установ України, Британії та США (<http://vovkcenter.org.ua/uk/2022/12/15/>). На семінарі були розглянуті нагальні питання збереження пам'яток та історичних ландшафтів, що постали перед нашим суспільством під час агресії з боку рф. Даний збірник праць публікує частину матеріалів, що були висвітлені під час проведення семінару.

Центр є видавцем низки публікацій VITA ANTIQUA на сторінках якого неодноразово піднімалися питання збереження пам'яток культурної спадщини (<https://doi.org/10.37098/VA-2019-11>; <https://doi.org/10.37098/LVA-2019-902:069>). В даному виданні читачам пропонуються матеріали, що характеризують пам'яткоохоронну справу в час конфліктів. Питанню руйнації археологічної спадщини внаслідок воєнного вторгнення рф та проблемам моніторингу стану історичних ландшафтів присвячено статті С.А. Теліженка, А.В. Буйських з співавторами.

Так, у статті **Сергія Теліженка** зроблений акцент на нових викликах для археології, що спричина війна, починаючи з 2014 року. В матеріалі описані методи отримання інформації щодо пошкодження археологічних об'єктів, особливості їх дослідження, зроблена типологія пошкоджень археологічних об'єктів.

У статті **Алли Буйських, Всеволода Івакіна, Павла Шидловського та Івана Зощенка** наводиться короткий підсумок роботи Групи моніторингу археологічних ландшафтів в Київській області та аналізується відповідність моніторингової діяльності міжнародним стандартам. Одним з висновків пропонованого дослідження є твердження про необхідність довготривалої державної програми по складанню археологічного кадастру України.

Низку статей присвячено проблемам музеїв та долі музейних археологічних колекцій в часи воєнних конфліктів.

Стаття **Олександра Науменка** присвячена історії колекції матеріалів стоянки Іскорость із розкопок В. Хвойки. порушуються питання дослідження пам'ятки, комплектування колекції, її місця в зібраннях різних музеїв, долі під час та після Другої світової війни, а також сучасному стану.

Стаття **Лілії Казанцевої, Любов Самойленко, Наталі Писаревської** присвячена діяльності університетських музеїв під час російської війни і присвячена проблемам, з якими стикнулись музейники як в 2014, так і в 2022.

Тематика становища музеїв під час війни представлена статтями **Світлани Іванисько** та **Олени Ключниченко**. В даних статтях представлена інформація про те, які саме артефакти та колекції постраждали від війни, які були збережені та які зараз потребують відновлення, з якими викликами стикнулись музейники та музеї під час повномасштабного вторгнення. Крім того, дані дослідження допомагають

виявити можливі шляхи покращення збереження культурної спадщини.

Особливу увагу викликають дослідження спрямовані на вивчення долі пам'яток в часи Другої світової війни (Кирило Третьяк) та під час конфліктів на Балканах (Олександра Іванова).

Стаття **Кирила Третьяка** розповідає про зміни в архітектурі і в історичній забудові Києва, які відбулися через масове руйнування центру міста під час Другої світової війни. Автор досліджує як змінилися постраждали споруди і як відбудова та реконструкція Києва у 1940-х — 1950-х р. вплинула на характер забудови міста.

У статті **Олександри Іванової**, описаний досвід Балкан у захисті та збереженні культурної спадщини під час військових дій, а також, наведені приклади, яким чином балканський досвід може бути використаний в Україні наразі.

Другу частину збірника складають статті, що прямо не пов'язані з пам'яткоохороною діяльністю під час військових дій, проте стосуються важливих питань сучасних археології та антропології.

Стаття **Романа Гадзала** присвячена вивченню основних концепцій та теорій щодо походження енеолітичних культур Дунайсько-Карпатського регіону, зокрема на прикладі дослідження археологічних комплексів культури Боян.

У статті **Ігоря Готуна та Богдана Гаврилюка** опубліковані знахідки науково-рятивних розкопок на поселенні Лісники-

Безодня. Це предмети озброєння та спорядження коня з горизонту періоду Київської Русі. У дослідженні здійснено спробу визначити роль та місце зібраної колекції серед синхронних старожитностей регіону шляхом порівняння з матеріалами розкопок інших неукріплених середньовічних пам'яток.

У статті **Тита Волинського** та **Олександра Ковальчука** наведено результати ретельного вивчення решток риб, виявлених під час розкопок трьох давньогрецьких міст (Ольвія, Березань і Чорноморка) у північній частині Причорномор'я.

У статті **Альони Кармази** розглянута тема морфології кісток рук ранніх гомінід в контексті з'ясування діяльності.

Закриває збірник публікація **Анастасії Дяченко**, в якій презентований звіт щодо перших результатів діяльності Групи моніторингу археологічних ландшафтів / Archaeological Landscapes Monitoring Group.

Дане видання здійснене завдяки проекту Центру палеоетнологічних досліджень «Archaeological Landscapes Monitoring — презентація діяльності та результатів» в рамках стипендії за програмою Goethe-Institut для екстреної допомоги українським діячам культури (<http://vovkcenter.org.ua/en/2023/02/16/presentation-of-activities-and-results/>).

Не зважаючи на смерть та розруху, що несе з собою війна, необхідно заявити, що ці події стануть поворотним моментом у суспільній свідомості та у виборі ціннісних орієнтирів на багато поколінь поспіль.

Ми сприймаємо цю війну в якості боротьби між діаметрально протилежними світоглядними комплексами. Це боротьба за загальнолюдські цінності, серед яких особливе значення мають права і свободи людини, повага до природи та культури, визнання цінності людського життя та людської гідності.

В умовах загрози втрати частини культурної спадщини внаслідок агресії, в суспільстві відбувається переосмислення значення цієї спадщини та формується розуміння важливості збереження та вивчення об'єктів, що мають історичну, антропологічну, етнографічну, археологічну цінність. Боротьба українців за незалежність є, в тому числі, і боротьбою за гуманістичні цінності, серед яких особливе значення має повага до культурної та природної спадщини людства. Майбутні вектори суспільної свідомості безумовно будуть пов'язані з розвитком критичного мислення, усвідомленістю та контролем над речами і подіями, які відбуваються навкруги. Культурне надбання та різноманіття стане одним із фокусів уваги суспільства нової України. Боротьба українців за незалежність є в тому числі і боротьбою за гуманістичні цінності, серед яких особливе значення має повага до культурної та природної спадщини людства.

У різнобарвному суспільному русі України, що бореться, закладаються основні вектори майбутнього розвитку. Війна оголила ті проблеми, якими нехтували попередні уряди та бюрократії, зробила ці проблеми актуальними і поставила їх у центрі уваги. Важливими стали процеси розбудови громадянського суспільства та горизонталь-

них зв'язків, що дозволило нашій спільноті вижити у, здавалось би, критичних моментах війни. Взаємодопомога стала основою людської солідарності і зробила наше суспільство більш життєздатним на протипагу автократичному раболіпству ворогів. Більш вираженим стало розуміння суспільних цінностей — природного багатства, архітектурних шедеврів, культурної спадщини України тощо.

Маємо надію, що це видання буде цікавим не тільки для пам'яткознавців, археологів та музейників, а й для широкого загалу читачів, які переймаються долею культурної спадщини в Україні та світі.

Protect the past — to save the future (instead of a foreword)

Ivanova Oleksandra

Post-graduate student of the Department of Archaeology, National University «Kyiv-Mohyla Academy», e-mail: oleksandra.ivanova00@gmail.com, ORCID: 0009-0007-7848-3419.

Shydlovskiy Pavlo

PhD, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv — Department of Archaeology, 60 Volodymyrska St, Kyiv 01033, Ukraine; e-mail: prehist@knu.ua, ORCID: 0000-0001-6771-812X.

Dear reader! You are holding in your hands the next issue of the VITA ANTIQUA almanac, the publication of which is accompanied by tragic, but at the same time, significant and powerful events in the life of our country. Ukrainian society is going through one of the most difficult moments of its historical development — the brutal and unprovoked aggression of the Russian Federation on our peaceful towns and villages, which for our people has become a struggle for real freedom and independence. Wars all over the world always have the similar consequences, and the Russian-Ukrainian war is no exception: they lead to terrible casualties among the civilian population, mass displacement, violations of human rights and neglect of international humanitarian law. One of the manifestations of such violations is the destruction of cultural heritage; it becomes one of the most vulnerable segments of social life during war.

Considering that the war in Ukraine has been going on since 2014, there are thousands of destroyed or damaged monuments, especially in Donetsk and Luhansk regions and in Crimea. Since Russia started a full-scale invasion in Ukraine in February 2022, the number of damaged and destroyed monuments and archaeological sites has begun to rise across the country. The biggest loss for Ukrainian heritage was the looting of museum collections that ended up in the occupied territories. Irreparable damage was the result of the lack of developed algorithms for the protection of museum collections from bombings and the evacuation of collections from front-line territories. Effective evacuation mechanisms were not developed; there are no clear instructions, materials and organizational support for rescue operations in relation to museum funds. This problem has not been solved even now, despite the constantly changing front line in the south and east of our country.

Among the most famous looted and destroyed museums are collections from Kherson, Melitopol and Mariupol. The collections of the Kherson Museum of Local History, together with other museums of the city, were systematically exported to the occupied Crimea, which testified to the large-scale theft of our heritage by the Russians. The Melitopol Museum of Local Lore was noted for the presence of a bright collection of Scythian gold, traces of which now have been lost. The Mariupol Museum kept unique archaeological collections, among which, for example, the materials from the excavations of the Mariupol Neolithic cemetery by the famous Ukrainian archaeologist Mykola Makarenko was noted. The museum itself suffered a lot as a result of the fighting that took place in the city, and those exhibits that survived were looted by the occupiers — it is reported that the remains were transported to occupied Donetsk. This attitude of the occupiers towards the cultural heritage is quite predictable, because the goal of the Russian war in Ukraine is not only to seize our territory and subjugate people, but also to destroy Ukrainian identity, history and public memory. Under these conditions, cultural heritage sites become special targets for the enemy.

Another problem in the protection of archaeological heritage during wartime is that conservation, damage fixation, and reconstruction are focused mainly on “visible” heritage objects, such as architectural monuments, religious buildings, and monumental art objects. At the same time, the consequences of hostilities are particularly devastating for the objects of archaeological heritage in view of their non-restorability, the inextricable connection of these objects with the landscape and ecological environment, as well as the fact that

most of the archaeological objects are “hidden”. As a result of the military operations, thousands of archaeological sites were damaged, which were in the process of research or were not even open yet.

Undoubtedly, the brutal aggression of the Russian Federation had a negative impact on archaeological research. First, this concerns fieldwork — the vast majority of archaeological research in the country was generally stopped. This applies to territories occupied by the enemy, where there is absolutely no question of carrying out any work, due to threats to life and the lack of conditions for fulfilling the requirements necessary for research activities. In the de-occupied territories (Kyiv, Zhytomyr, Chernihiv, Kharkiv, and Kherson regions), conducting field research faces a number of difficulties, the main ones being the immediate risk to life and the issue of access to archaeological sites. Often, such access is severely restricted or even prohibited due to the presence of modern military facilities in these territories. These same problems, together with the threat of artillery and rocket attacks, make it difficult to carry out work in the front-line areas of Kharkiv, Kherson and Mykolaiv regions and in the border regions of Chernihiv and Sumy regions.

On the other hand, despite the general decrease in the number of field excavations in Ukraine, we can observe a change in the topic of archaeological research. The war requires us to solve the primary tasks of preserving and monitoring the destruction of the archaeological heritage. Academic research and projects aimed at solving purely scientific problems give way to more urgent issues of protection of the cultural environment in general and ar-

chaeological heritage in particular. Thus, in the summer of 2022, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine established the Monitoring Archaeological Expedition, the task of which is to record the loss of archaeological heritage as a result of military aggression by the Russian Federation.

Monitoring the condition of archaeological heritage objects faces certain difficulties because the vast majority of sites — settlements, camps, cemeteries — exist in an “unrevealed state”, and determining the degree of damage requires special study. It is because of this that the vast majority of archaeological sites are not included in the lists of monuments of cultural heritage, and the necessary assemblage of monument protection measures is not applied to its territories. In these conditions, representatives of several scientific, educational and museum organizations have created an Archaeological Landscapes Monitoring Group, which includes practicing archaeologists and heritage experts. Representatives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Ukrainian State Institute for Cultural Heritage, the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv, the National Museum of the History of Ukraine and a number of public organizations joined the Group’s activities. One of the focuses of the work of our initiative is monitoring work in the de-occupied territories of Kyiv and Chernihiv regions.

The protection of archaeological heritage is in a state of crisis due to a number of factors, but the main one is the lack of documentation on the vast majority of archaeological sites, which does not give these territories the status of her-

itage monuments. This situation creates additional problems for access to archaeological areas during monitoring and downplays the number of losses caused by invaders at the official level. The state of crisis in the system of accounting for archaeological heritage and the existing need to record losses during the war allows for a new restart of the registering the monuments at a modern level and with the use of international experience. These works include not only the identification of destroyed areas of sites and checking the condition of monuments that were under occupation, but also the entry of metadata into the database with detailed mapping of the boundaries of sites. This will make it possible to create the necessary documentation and enter these objects to the State Register of Immovable Monuments of Ukraine.

One of the most important tasks for preservationists that can be singled out now is informing society and giving publicity to the destruction of heritage. After all, society itself is the engine of change, which can attract more attention from the state, international institutions and donors to this problem. Therefore, our task is the qualitative and large-scale dissemination of information about threats to objects of cultural heritage during the war, looting of museums, and illegal “excavations” on the occupied territories. The edition of *Vita Antiqua*, which you are now holding in your hands, also sets itself the task of bringing this information to as many readers as possible, so that we can defend our heritage together. Participants of the Center for Paleoethnological Research actively interact in the field of preservation of monuments with other state and public organizations in the field of cultural heritage protection. Among the tasks of the

Center, according to the Statute, is defined as: assistance in the practical implementation of programs and projects aimed at the protection, research, use and restoration of monuments and objects of the archaeological heritage of Ukraine. Especially those that are threatened with destruction under the impact of natural or anthropogenic factors, promoting the preservation and museification of archaeological objects.

Even before the large-scale aggression in February 24, 2022, the Center, together with the Department of Archaeology and Museum Studies, initiated and organized a number of events dedicated to the preservation of the cultural heritage of Ukraine, among which the Round Table ‘Cultural Heritage of Ukraine: Research, Museification, Protection and Preservation’ should be mentioned (Kyiv, 2016, <http://surl.li/ltigi>) and the International scientific conference ‘Archaeology and Museology in Education and Research’ (Kyiv, 2019, <http://vovkcenter.org.ua/uk/2019/11/18/2019-conf/>).

In November — December 2022, the Center for Paleoethnological Research, together with the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv, co-organized the Scientific and Practical Seminar ‘Protection and Preservation of the Archaeological Heritage of Ukraine’, which brought together specialists from a number of scientific, museum and educational institutions of Ukraine, Britain and the USA (<http://vovkcenter.org.ua/uk/2022/12/15/>). At the Seminar, the urgent issues of preservation of monuments and historical landscapes were discussed. This collection of works publishes part of the materials that were presented during the seminar.

The Center is the publisher of a number of VITA ANTIQUA editions, on the pages of which the issue of preservation of cultural heritage monuments was repeatedly raised. (<https://doi.org/10.37098/VA-2019-11>; <https://doi.org/10.37098/LVA-2019-902:069>). In this volume, materials characterizing the site protection issues during war conflicts are offered.

Articles by S.A. Telizhenko and A.V. Bujskikh with co-authors are devoted to the problem of the destruction of the archaeological heritage as a result of the military invasion of the Russian Federation and the questions of monitoring the state of historical landscapes. Thus, **Serhii Telizhenko’s** article focuses on new challenges for archaeology caused by the war since 2014. The material describes the methods of obtaining information on the damage to archaeological objects, the peculiarities of their research, and made a typology of damage to the sites. The article by **Alla Bujskikh, Vsevolod Ivakin, Pavlo Shydlovskyi, and Ivan Zotsenko** provides a brief summary of the work of the Archaeological Landscapes Monitoring Group in Kyiv region and analyzes the compliance of monitoring activities with international standards. One of the conclusions of the proposed study is the statement about the need for a long-term state program for compiling the archaeological record of Ukraine.

Several articles are devoted to the problems of museums and the fate of museum archaeological collections in times of military conflicts. The article by **Lilia Kazantseva, Liubov Samoilenko, and Natalia Pysarevska** is devoted to the activities of university museums during the war and to the problems faced by museum workers both in 2014 and in 2022.

The situation of museums during the war is presented in articles by **Svitlana Ivanysko** and **Olena Klyushnichenko**. These articles provide information about: artifacts and collections which were affected by the war, what was preserved and what now needs restoration, what challenges museum workers and museums faced during the full-scale invasion. In addition, research helps to identify possible ways to improve the preservation of cultural heritage.

Oleksandr Naumenko's article describes the history of the collection from Iskorost settlement from the excavations by V. Khvoika. The issues of the study of the site, the composition of the collection, its place in various museums, its fate during and after the Second World War, as well as its current state are raised.

Special attention is paid to studies aimed at analyzing the fate of monuments during the Second World War (Kyrylo Tretiak) and during the conflicts in the Balkans (Oleksandra Ivanova). **Oleksandra Ivanova's** article describes the experience of the Balkans in the protection and preservation of cultural heritage during military operations, as well as examples of how the Balkan experience can be used in Ukraine now. **Kyrylo Tretiak's** article tells about the changes in the architecture and historical buildings of Kyiv, which occurred due to the massive destruction of the city center during the Second World War. The author examines how the damaged buildings changed and how the rebuilding and reconstruction of Kyiv in the 1940s and 1950s affected the nature of the city's development.

The second part of the collection consists of articles that are not directly related to site pro-

tection activities during military conflicts, but relate to important issues of modern archeology and anthropology. **Alyona Karmaza's** article deals with the topic of the morphology of the bones of the hands of early hominids in the context of tool making. **Roman Gadzalo's** article is devoted to the study of the main concepts and theories regarding the origin of the Chalcolithic cultures of the Danube-Carpathian region, in particular, on the example of the study of the archaeological assemblages of the Boian culture. The article by **Tyt Volynskiy and Oleksandr Kovalchuk** presents the results of a thorough study of fish remains discovered during the excavations of three ancient Greek cities (Olbia, Berezan and Chornomorka) in the northern part of the Black Sea.

In the article by **Ihor Hotun and Bohdan Havryliuk**, the findings of scientific and rescue excavations on the settlement of Lisnyky-Bezodnia were published. These are items of weapons and horse equipment from the horizon of the Kievan Rus period. In the study, an attempt was made to determine the role and place of the collection among the synchronous antiquities of the region by comparing it with the excavation materials of other unfortified medieval settlements.

The collection closes with the publication of **Anastasia Dyachenko**, which presents a report on the first results of the Archaeological Landscapes Monitoring Group.

This publication was made thanks to the project of the Center for Paleoethnological Research "Archaeological Landscapes Monitoring — presentation of activities and results" within the framework of a scholarship under

the Goethe-Institut program for emergency assistance to Ukrainian cultural figures (<http://vovkcenter.org.ua/en/2023/02/16/presentation-of-activities-and-results/>).

Regardless of the death and destruction that war brings, it is necessary to declare that these events will be a turning point in the public consciousness and in the choice of value orientations for many generations in a row. We perceive this war as a struggle between diametrically opposed worldview complexes. This is a struggle for universal human values, among which human rights and freedoms, respect for nature and culture, recognition of the value of human life and human dignity are of particular importance.

In the conditions of the threat of losing part of the cultural heritage, the meaning of this heritage is being rethought in society and an understanding of the importance of preserving and studying objects of historical, anthropological, ethnographic, and archaeological value is being formed. The future vectors of social consciousness will definitely be related to the development of critical thinking, awareness and control over things and events happening around. Cultural heritage and diversity will become one of the focuses of attention of the society of the new Ukraine. The struggle of Ukrainians for independence is also a struggle for humanistic values, among which respect for the cultural and natural heritage of mankind is of particular importance.

The main vectors of future development are laid in the colorful social movement of Ukraine. The war discloses the problems that had been neglected by previous governments and bureaucracies, made those problems rele-

vant and brought them into focus. The processes of establishment of civil society and horizontal connections became important, which allowed our community to survive in the critical moments of the war. Mutual aid became the basis for human solidarity and made our society more viable in contrast to the autocratic enslavement of enemies. The understanding of public values became more pronounced — natural wealth, architectural masterpieces, cultural heritage of Ukraine, etc.

We hope that this publication will be interesting for not only heritage experts, archaeologists, and museum workers, but for a wide range of readers who are concerned about the fate of cultural heritage in Ukraine and the world.